

КАМПАЗІЦЫЙНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СТАРАБЕЛАРУСКІХ І
СТАРАРУСКІХ ТАСТАМЕНТАЎ

У дадзеным артыкуле будуць разгледжаны некаторыя асаблівасці кампазіцыі старабеларускіх і старарускіх тастаментаў¹ (завяшчанняў, актаў апошняй волі) – прававых дакументаў пра асабістую маёмасць, складзеных у вызначанай форме на выпадак смерці. Матэрыялам даследавання паслужылі завяшчання, змешчаныя ў выданнях [1] і [3].

У структуры тастаментаў, як і ў іншых разнавіднасцях дакументаў, вылучаюцца 1) пачатковы пратакол: *invocatio* (прысвячэнне Богу), *intitulatio* (абазначэнне завяшчальніка), 2) асноўная частка: *arenga* (філасофскія развагі), *dispositio* (распараджэнні па сутнасці справы), *sanctio* (забарона парушэння дакумента), 3) канцавы пратакол: пералік асоб, прысутных пры напісанні дакумента, *corroboratio* (звесткі аб замацаванні дакумента пячаткамі і подпісамі), *datum* (месца і час яго стварэння).

Invocatio прысутнічала як у старабеларускіх, так і старарускіх завяшчаннях і рэпрэзентавалася разнастайнымі формуламі з абавязковым найменнем Бога: старабел.: *Во имя Отца и Сына и Св(е)тог(о) Духа Св(я)тая Живоначальная и Нерозделные Троицы. Аминь*² [3, 49³, 1578]; *Во име Божее, станьсе* [3, 9, 1580]; стараруск.: *Во имя отца и сына и святого духа* [1, 248, 1553–1554]; *Во имя отца и сына и святого духа молитвами и молением преблагословенные владычицы нашей богородицы и присно девы Марии* [1, 370, 1579–1580]. У старабеларускіх дакументах абавязковымі кампанентамі *intitulatio* былі займеннік я + імя, імя па бацьку, прозвішча асобы, факультатыўнымі – найменне асобы па пасадзе / сацыяльным / сямейным становішчы, спалучэнне рабъ божий: Я, Петръ Кишка, маршалокъ земли Волынское, староста володимерскии [3, 69, 1578]. У старарускіх завяшчаннях ужывалася формула з указальнай часціцай се + займеннік язъ (азъ) + рабъ божий / божей + імя, імя па бацьку, прозвішча асобы: Се яз, раб божий Дмитрей Григорьевич Плещеев... [1, 274, 1558–1559]. Працягам гэтай клаўзы з’яўлялася ўказанне на пісьмовую форму стварэння завяшчання і / або аб’яўленне апошняй волі. У старарускіх тэкстах для гэтага выкарыстоўваўся выраз пишу сию духовную / душевную грамоту / духовную / память духовную своимъ целымъ умомъ и разумомъ, кому мне / ми что дати и на комъ мне / ми взяти. Для старабеларускіх актаў характэрны варыянтныя канструкцыі афармлення гэтай часткі, аднак у іх паслядоўна адзначаюцца формулы са значэннем добраахвотнасці стварэння завяшчання: *я, вышеиречоныи Петръ Кишка, никим не зведены ани принушонныи, леч сам, по своеи доброи воли и з добримъ розмышленьем, чиню тот мои тестамент...* [3, 69, 1578]; *я, Янь*

¹ Упершыню параўнальны аналіз старабеларускіх і старарускіх дакументаў гэтай жанравай разнавіднасці быў ажыццёўлены В.А. Клімковіч [2].

² Арфаграфічныя асаблівасці выданняў захаваны.

³ Гэтымі лічбамі абазначаны нумар дакумента (у выданні) і год яго стварэння.

Иванович Голось... не зь жадное намовы, ани прымушеня людского... чиню явньо остаточную волю свою сим тестаментом моим [3, 89, 1586].

Arenga, яка прадстаўлена пераважна ў старабеларускіх тастаментах, мела філасофскі характар і ўяўляла сабой развагі аб тленнасці і хуткаплыннасці жыцця: *Ведаючи то я, же на свете ничего певнешшого нет, яко смерть, которое каждый сподеватисе мает...* [3, 14, 1586]. *Dispositio* ў старабеларускіх і старарускіх завяшчаннях ўтрымлівала распараджэнні завяшчальніка адносна месца яго пахавання, вяртання доўгу (яму самому і крыдыторам), размеркавання спадчыны паміж нашчадкамі, царквой, памінання яго і яго сваякоў, апякунства, далейшага лёсу залежных людзей. У старабеларускіх завяшчаннях пачаткам *dispositio* выступала формула *полецаю душу Пану Богу / Створителю моему / Пану Богу в Троицы Единому, а тело земли*, пасля якой абазначалася месца пахавання завяшчальніка: *тело мое грешное на погреб до збору Виленског(о), так, як на хрестиянского ч(о)л(о)в(е)ка належит* [3, 82, 1578]. Указанне на крэдытораў і даўжнікоў у старарускіх завяшчаннях паслядоўна перадавалася праз канструкцыі з дзеясловамі адпаведна *дати і взяти мне + найменне асобы крэдытора / даўжніка + сумы доўгу (у грашовым / рэчыўным вымярэнні): Дати мне Василью Русанову тринадцать алтын безкобальна* [1, 371, 1580–1581]; *Да взяти мне на Иване... полтретья рубля по кабале* [275, 1558–1559]. У старабеларускіх тэкстах у такім выпадку зафіксаваны выразы *долги + найменне асобы*, *якая пакрые доўг, + поплатити / отдати маеть + найменне крэдытора: Долги теж мои власные жана моя... поплатити мает Еску* [3, 72, 1566] і *долги + найменне асобы, якая атрымае доўг, + абазначэнне даўжніка + справляти и одыскивати маеть: Тые долги малжонка моя у них справлят и одыскиват мает* [3, 68, 1578]. Распараджэнне адносна падзелу паміж сваякамі рухомай і нерухомай маёмасці ў старабеларускіх завяшчаннях выражалася праз канструкцыі з дзеясловамі *одписую и дарую / описую / записую и утвержаю + найменне асобы + найменне маёмасці: малжонце моеи кн(е)жне Федоре Григоревне Санкгушковича Ковелскои записую и утвержаю* [3, 82, 1578]. Старарускія ўтрымлівалі ў гэтай частцы дзеясловы *благославляти* ‘перадаваць па спадчыне, завяшчаць’, *дати: теми селы и деревнями благословляю сына своего Ивана* [1, 370, 1580], а таксама сказы з пропускам дзеяслова: *А что всякого моего живота – кони, и латы, и доспехи и всякой живот, – жене моей Марфе да дочери моей Марьи* [1, 276, 1558–1559]. Перадача маёмасці царкве выражалася праз канструкцыю *дати + назва царквы / манастыра + абазначэнне маёмасці: старабел.: по погребу тела моего... имеют дати для чынення памети... на тую ж церковь Светого Николы грошей копъ пят* [3, 95, 1587]; стараруск.: *дати к живоначальной Троице в Сергиев монастырь игумену з братьею сто рублей денег* [1, 274, 1558–1559]. У старарускіх тэкстах маглі ўтрымлівацца распараджэнні адносна памінання завяшчальніка і яго сваякоў, ажыццяўлення памінальных трапез: *И игумену и старцом... написати отца нашего и матеръ и нас трех во вседневной список и сеноник. И поминати наши души* [1, 265, 1556–1567]. Вызваленне прыгонных сялян ад залежнасці мела тыповое афармленне:

старабел.: *А челедь, которая в мене есть неволная, тую всю вызволяю на волю* [3, 63, 1574]; стараруск.: *А людей моих всех отпустить на свободу после живота моего* [1, 371, 1580–1581]. Клопат аб матэрыяльным узнагароджанні слуг афармляўся ў старабеларускіх тэкстах праз выразы *слугам моим... малжонка моя платити и нагородити будет повинна...* [3, 70, 1599], *слугам записую...* [3, 33, 1597]; у старарускіх – праз няпоўныя сказы: *А людем моим надел* [1, 265, 1556–1567]. Абазначэнне апекуноў у старабеларускіх тастаментах перадавалася праз наступныя формулы: поручаю в опеку / и даю в моць и опеку и во оборону + імя і прозвішча апекуна; за опекуны малжонце и детем моимъ назначаю + імя і прозвішча апекуна і пад., пасля якіх мог запісвацца наказ тыпу *прошу его м(и)л(о)сти, жебы его милость рачыль ласку свою учинити, жону мою и дети мои отъ кривдъ боронити рачыль* [3, 34, 1559]. Старарускія завяшчанні, як правіла, тут мелі формулу *приказываю душу свою (приказати 'даручаць чым-небудзь клопатам')*. Sanctio рэалізавана праз трафарэты тыпу: старабел.: *А сес мои тестамент во всем при моцы захован мает быти* [3, 63, 1574]; *А хто сее остаточное слово мое смертное узрушитъ, тотъ со мною розсудитъсе на Страшномъ суде перед Небесным Царемъ вовеки. Аминъ* [3, 37, 1594]; стараруск.: *А хто мое слово преступит, а станет чинити что не по моей духовной... и тот со мною розсудится пред Богом, душа его подоймет* [1, 370, 1579–1580].

Пералік асоб, прысутных пры складанні тастамента, абазначаўся неаднолькава. У старабеларускіх распаўсюджанне атрымалі формулы А при справованю сего тестаменту были люди добрые + імя і прозвішча асоб; при том были люди добрые + імя і прозвішча асоб з факультатыўным кампанентам “найменне асоб па пасадзе”: *А пры томъ справованю сего тестаменту были люди добрые, суседи мои земляне господарские повету Слонимского: пан Миколаи Матеевич, возьныи господарскии, а пан Кгабърьяль Петрович Славута...* [3, 91, 1586]. У старарускіх з гэтай мэтай выкарыстоўваліся формулы: у духовные сидел отец мой духовный / душевный + імя і прозвішча асобы; а на то послухи + імя і прозвішча асобы: *А у духовные сидел отец мой душевный Иван священник спаской из Бужирова* [1, 265, 1556–1567]; *А на то послуши: Гурей Толбузин, да Федор Михайлов сын Тархов...* [1, 371, 1580–1581]. Указанне на наяўнасць пячатак “для лучшее твердости сего тестаменту” і подпісаў прысутных перадавалася праз варыянтныя формулы печати свои приложили к сему моему тестаменту; в того тестаменту печатей притисненныхъ + указанне іх колькасці; руку свою подписалъ / подписи рукъ подписаны тыми словы: *У того тестаменту печатей притисъненныхъ семь, а подписи рукъ подписаны тыми словы: Дмитръ Петъровичъ рука власная* [3, 93, 1587]. У старарускіх функцыянавала формула послухъ / прикащикъ у духовной + імя і прозвішча асобы + руку приложилъ: *Послух Замятня руку приложил; Прикащик у духовной Третьяк руку приложил* [1, 248, 1553–1554]. Лакальна-тэмпаральная характарыстыка старабеларускіх завяшчанняў рэалізоўвалася праз дзеяпрыметнік писанъ + назва населенага пункта + спалучэнне лета Божьего

нароженья + нумар года (ад нараджэння Хрыстова) + назва месяца + нумар дня тыдня: *Писан у Вызловсахъ, лета Божего Нароженя 1574, м(е)сеца июн(я) 26 дня [3, 63, 1574]. У старарускіх паслядоўна выкарыстоўвалася формула з кампанентамі духовную писалъ + імя і прозвішча асобы + нумар года (ад пачатку стварэння свету): *А духовную писал Русин Пятов сын Ларивонова лета 7000 шездесят сьдмаго [1, 274, 1559–1560].**

Такім чынам, агульным для старабеларускіх і старарускіх тастаментаў з'яўляюцца, напрыклад: наяўнасць пералічаных структурных частак, іх нерэгламентаванае размяшчэнне ў дакументах; разнастайнасць устойлівых сродкаў іх афармлення; некаторыя агульныя формулы; шырокая рэпрэзентацыя бытавых і сацыяльна-экамічных найменняў; агульная для абедзвюх моў лексіка; наяўнасць імператыўных канструкцый і інш. Да ліку адрозных рыс адносяцца: больш частая прадстаўленасць *arenga* ў старабеларускіх завяшчаннях; розныя сродкі сувязі, якія забяспечваюць паслядоўнасць выкладу матэрыялу (старабел.: *што ткнет, што ся дотычет*, стараруск.: *да, а што*); адрозная лексіка (у тым ліку намінацыі саміх тастаментаў (старабел.: *тестаментъ (тестамэнтъ, тастаментъ, дестаментъ)*, *духовница*; стараруск.: *духовная / душевная грамота, духовная, память духовная*) і формулы (старабел.: *рокъ земский, книги кгородские*, стараруск.: *куды коса и соха и топоръ ходили*) і інш.

ЛІТАРАТУРА

1. Акты феодальнага землеўладання і хозяйства XIV–XVI веков : в 3 ч. / Акад. наук СССР, Ин-т истории; редкол.: С.В. Бахрушин (отв. ред.) [и др.]. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1951–1961. – Ч. 2. – 1956. – 664 с.
2. Климкович, О.А. Язык и стиль русских и белорусских актовых документов XIV–XVI вв.: дис... канд. филол. наук: 10.02.02, 10.02.01 / О.А. Климкович. – Витебск, 2012. – 217, [2] л.
3. Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі) / склад.: В.У. Бабкова, І.М. Бобер, А.Ф. Аляксандрава. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2012. – 736 с.